

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МОРАЛЬНИХ ІДЕАЛІВ ТА
ДЕПРИВАЦІЇ ПІДЛІТКІВ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M19 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Холод Людмила Ігорівна

Науковий керівник:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
кандидат психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Івашкевич Едуард Зенонович,
доктор психологічних наук,
професор, професор кафедри
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ІДЕАЛІВ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ	8
1.1. Проблема підліткової депривації в системі виховання	8
1.2. Моральні ідеали: змістовно-функціональне наповнення	29
1.3. Депривація як гальмівний чинник формування моральних ідеалів	36
1.4. Психологічні особливості розвитку підлітків в умовах депривації.....	43
Висновки до розділу 1.	52
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНИХ ІДЕАЛІВ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ДЕПРИВАЦІЇ	54
2.1. Організація дослідження та характеристика методів	54
2.2. Інтерпретація отриманих даних	58
Висновки до розділу 2.	75
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	81
ДОДАТКИ	86

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний розвиток демократичного суспільства та події, що відбуваються у світі, посиляють виклик і запит психологам на вивчення таких важливих речей як моральні ідеали. Демократизація суспільства, шляхи його оновлення в умовах незалежності Української держави значно активізували пошуки нових підходів до навчання і виховання на засадах гуманізму й свободи. У сучасних умовах можна говорити про перехід до особистісно-ціннісної моделі освіти, згідно з якою дитина – мета і цінність навчання й виховання, центр, довкола якого обертається всі їхні засоби. Реалізація такої моделі натикається на значні труднощі, в системі дитячих будинків та інтернатних установ, виховання в яких побудовано на факторі депривації, відірваності від широких соціокультурних стосунків загалу. Депривація відгороджує дитину закритого навчального закладу від соціально-перцептивних зв'язків з навколишнім світом, ускладнює процес формування її особистості як унікального й неповторного феномена.

Педагогіка, психологія та психіатрія нагромадили значний емпіричний матеріал, який свідчить про соціопатологію депривованих дітей. Оскільки спілкування з батьками є надзвичайно важливим чинником розвитку дитини, то пролонгована депривація зумовлює її відставання в психічному розвитку, шкодить психічному здоров'ю та становленню самосвідомості, призводить до нівелювання індивідуально-неповторної психоструктури особистості. Жорстка й авторитарна закладова гіперсоціалізація заважає депривованій дитині ступити на щабель постконвенційної моралі, осмислити й реалізувати себе як повноцінного суб'єкта суспільства.

Значний внесок у наукову розробку проблем виховання дітей у закритих установах інтернатського типу та сирітських притулках зробили такі вчені, як Г. Песталоцці, Ф.В. Фребель, К.Д.Ушинський, Дж. Боулбі, Я. Корчак, Л.І.Божович та інші. Їхні психолого-педагогічні концепції ще й досі

служать основою для подальшої розробки теорії та практики виховання особистості в ситуації депривованого розвитку.

Вивченню особливостей психічного розвитку депривованих дітей присвячено низку робіт вітчизняних учених (Л.П. Виговська, О.Я. Гошовський, Д.Т. Гошовська, Н.І. Карасьова, Л.П. Осьмак та ін.). Проте істотні деформації особистості дитини, зокрема в підлітковому віці, як наслідок перебування в умовах депривації сімейної взаємодії, не лише потребують постійної психолого-педагогічної уваги, але й зумовлюють необхідність застосування системного підходу, який дав би змогу здійснити цілісне вивчення проблеми. Недостатньо розкритими є особливості становлення підлітків школи-інтернату. Майже відсутні також дослідження генези становлення підлітків залежно від тривалості перебування особистості в депривованому стані. Порівняльне вивчення особливостей розвитку і тенденцій формування підлітків, які соціалізуються різними способами (у школі-інтернаті і в сім'ї) дозволить розв'язати проблеми оптимізації процесу їхнього становлення

Актуальність і недостатня розробленість проблеми психічного розвитку депривованих підлітків зумовили вибір теми дослідження.

Особливу значимість питання моральних ідеалів набирає у підлітковому віці, адже саме цей віковий період є сензитивним для їх засвоєння та подальшого використання в житті. Важливий аспект нашого дослідження знаходиться у полі формування моральних ідеалів у підлітків в умовах депривації. Саме дослідження такого ракурсу проблеми є нагальними і мало розробленими на теренах вітчизняної психології. Проте, вченими активно розробляється проблематика таких видів депривації, як материнська (М.К. Бардишевська, Дж. Боулбі, Р.А. Шпитц та ін) і сенсорна (В.М. Банщикова, Ф.П. Космолінська, Й. Лангмейер, Я. Лготак, Д. Прескотт, Р.А. Шпіц, З.Д. Щербина та ін.) та їх вплив на формування особистості підлітка.

Об'єктом дослідження є моральні ідеали підлітків.

Предметом дослідження є депривація як особлива умова формування моральних ідеалів підлітків.

Мета дослідження – виявити взаємозв'язок моральних ідеалів та депривації підлітків.

Відповідно до мети було поставлено такі завдання:

- 1) здійснити аналіз теоретичних та експериментальних досліджень моральних ідеалів: змістовно-функціонального наповнення;
- 2) теоретично виявити депривацію як гальмівний чинник формування моральних ідеалів;
- 3) здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей розвитку підлітків в умовах депривації;
- 4) емпірично дослідити особливості формування моральних ідеалів у підлітків в умовах депривації;
- 5) здійснити інтерпретацію одержаних результатів.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення психологічної науки про депривацію як психічний стан, який виникає у результаті таких життєвих ситуацій, в яких упродовж тривалого часу унеможливується задоволення основних життєвих і психічних потреб суб'єкта достатньою мірою (І. Бех, Д. Боулбі, У. Голдфарб, І. Дубровіна, Т. Землянухіна, Й. Лангмейер, З. Матейчек, М. Лісіна, Е. Смирнова, Н. Толстих, Н. Щелованов), положення про підхід до типологічного диференціювання психічної депривації, що ґрунтується на тому, яка психічна потреба обирається за базову, тобто в чому полягає суть недостатності, позбавлення та як вони впливають на виникнення психологічних порушень (С. Глузман, Є. Головаха, Д. Голдгабер, Н. Паніна, Є. Рогов, Л. Ядвіршис, Е. Бромет, Д. Горбачик, Г. Карлсон, Й. Лангмейер і З. Матейчек), положення про моральний ідеал як регулятор поведінки особистості (Я.О. Гошовський, Д.Т. Гошовська, З.І. Гришанова, Н.В. Грабліна, Л.А. Мікаберідзе, В.М. Соколев, М.І. Судаков).

Основні методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, порівняння та узагальнення наукових матеріалів із зазначеної проблеми; *емпіричні:* бесіди, методики спостереження; *методи математичної статистики:* кореляційний аналіз.

Наукова новизна дослідження полягає у поглибленому вивченні наукової літератури з означеної проблеми та в уточненні поняття моральних ідеалів у підлітковому віці у мовах депривації

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні поняття морального ідеалу та дослідження особливостей формування цього феномену в умовах депривації.

Практична значущість отриманих результатів полягає у можливості використання результатів дослідження практичними психологами навчальних закладів та закладів позашкільної освіти.

База дослідження. Дослідження проводилось з грудня 2019 року до березня 2020 року. Базою емпіричного дослідження було обрано Тербовлянський навчально-виховний комплекс Тернопільської обласної ради, м. Тербовля, вул. Застіноцька, 41, Тернопільська область. В експерименті взяли участь 50 учнів НВК.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2019-2020 навчальному році зі спеціальності 053 «Психологія» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2020 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 101-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 24 жовтня 2019 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців», (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2019 р.), на V

Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 14 лютого 2020 р.), на XII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2020 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 102-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 27 жовтня 2020 р.) та знайшли відображення у публікації автора.

Публікації. Холод Л.І. Депривація як гальмівний чинник формування моральних ідеалів. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі, 14 лютого 2020 р.* : Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А.Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2020. С.89–92.

Структура та обсяг випускової роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел, який налічує 56 найменувань. Робота вміщує 6 рисунків, 1 таблицю.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження проблеми психологічних особливостей взаємозв'язку моральних ідеалів та депривації підлітків отримано такі висновки:

Визначаємо, що моральний ідеал – це досконалий, універсальний, найкращий приклад високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими доброчесностями й виступає вищою метою прагнення людини. Саме це визначення лягло в основу нашого емпіричного дослідження.

Ключовою ознакою депривації як розгалуженої системи різнобічних ускладнень життєвого простору особистості є позбавлення можливостей для повноцінного й повномірного онто- і соціогенезу, які перебігають дисгармонійно або й девіантно. Термін «депривація» як багатозначний феномен активно вживається у дефініційному ряді багатьох галузей сучасної науки, а його змістовою суттю якраз і є «обмеження», «позбавлення», «незадоволення потреб». Етимологія терміну «деривація» означає обмеження або позбавлення можливостей задоволення життєво важливих потреб, тобто це позначення такого психічного стану, який виникає в результаті ускладнених екзистенційних обставин і ситуацій, унаслідок чого людина позбавляється реальної можливості для задоволення базових психічних потреб достатньою мірою та впродовж певного часу.

Теоретичний аналіз уможливив нам виявити види депривації. Відповідно до досліджень науковців Й. Лангмейер та З. Матейчек, виділено чотири основних види психічної депривації: *стимульна (сенсорна) деривація* (характеризується зниженою кількістю сенсорних стимулів або їх обмеженою мінливістю і модальністю); *депривація значень (когнітивна)* (характеризується занадто мінливою, хаотичною структурою зовнішнього світу без чіткого упорядкування і сенсу, яка не дає можливості розуміти, передбачати і регулювати те, що відбувається ззовні); *депривація емоційного ставлення (емоційна)* (характеризується недостатньою можливістю для

встановлення інтимного емоційного відношення до будь-якої особи або розрив подібного емоційного зв'язку, якщо такий вже був створений); *депривація ідентичності (соціальна)* (характеризується обмеженою можливістю для засвоєння автономної соціальної ролі).

Відповідно до досліджень зарубіжних учених, зазначимо, що чимало уваги в світовій психологічній літературі приділяється освітній та родинній депривації. Зокрема, родинна депривація постає великою проблемою для вихованців дитячих будинків. Саме родинна депривація стає проблемою для соціалізації дітей-сиріт. З огляду на проблему освітньої депривації, нами виявлено, що такий тип депривації є проблемним для дітей із повних сімей та дітей-сиріт, адже проблема освітньої депривації присутня в закладах шкільної освіти. Зокрема, освітня депривація відбувається за умов не належної поведінки педагога та ігнорування індивідуальних потреб учня. Теоретичні напрацювання в сфері родинної депривації лягли в основу нашого емпіричного дослідження.

Підлітки школи-інтернату, формуючись у режимі перманентної депривації батьківського впливу, набувають специфічних ознак особистісного розвитку («інтернатська дитина»). Відбувається процес стирання особистісної неповторності, що негативно позначається на становленні основних конструктів самосвідомості. Авторитарна гіперсоціалізація, яка здебільшого є невід'ємним атрибутом виховного процесу в школі-інтернаті, сприяє розвитку в дітей, позбавлених сімейної опіки, акомодативного стилю поведінки і хисткого, «флюгерного» образу Я, що породжує складні проблеми, пов'язані із виникненням у дітей відчуття втрати самоідентичності. Така дихотомійність самосвідомості гальмує повноцінний особистісний розвиток. Низька емоційно-вольова врівноваженість формує імпульсивний і хаотичний розвиток, що детермінується підвищеним рівнем загальної тривожності. Це сповільнює особистісний розвиток підлітків.

Соціальні особливості депривування в школі-інтернаті (замкнений урбаністичний простір, перенасичення спілкування, уніфікація одягу тощо) спричиняються до численних дисфункцій емоційних та поведінкових складників особистості, що проявляється, зокрема, у негативному сприйманні підлітком своєї зовнішності. В умовах депривації батьківського впливу у формуванні підлітків школи-інтернату домінує прагнення до агресивної незалежності та захисного самосхвалення, які супроводжуються значним підвищенням соціально-статусної тривожності та конформності.

Змістово-семантичне наповнення розвитку підлітка залежить від тривалості деприваційного досвіду. На повноцінний особистісний розвиток особливо негативно впливає рання депривація. Становлення дитини детермінується часом початку і межею закінчення депривації. Тому якісне насичення та адекватність розвитку підлітка напряду залежить від темпоральних (часових) особливостей депривування: пізніші форми мають мало помітний вплив порівняно з деструктивністю ранніх форм депривації. Зрушення часових параметрів самосприймання як наслідок позбавлення батьківського впливу в ранньому дитинстві, деформує життєву стратегію особистості, негативно позначається на розвитку самосвідомості. Встановлено, що найскладніше формуються підлітки з найтривалішим деприваційним досвідом.

Розглядаючи підлітковий вік у контексті ситуації депривації, нами виявлено, що формування моральних ідеалів є невід'ємною частиною підліткового віку. Адже саме цей віковий період є особливо чутливим до сприйняття і формування моральної системи особистості, створює можливість впливати на системи цінностей і уявлень про світ. Їх формування тісно пов'язано з інтересом до етичних якостей людей, їх вчинків, взаєминам один з одним. Слідуючи за ідеями Л.І. Божович, встановлено, що ідеали виникають у дитини мимоволі, без свідомого пошуку, але вже в старшому підлітковому і юнацькому віці ведеться активний пошук людей, образи яких відповідають моральним прагненням і служать опорою моральної поведінки. З формуванням ідеалу тісно пов'язане виникнення таких моральних якостей,

як самоповага, почуття власної гідності, які стають найважливішими мотивами поведінки і засобами самоконтролю особистості. За допомогою теоретичного аналізу психологічної літератури ми встановили, що виникнення умов депривації у процесі соціалізації перешкоджають нормальному розвитку особистості, формування основних новоутворень цього віку.

Виявлено популярну серед зарубіжних вчених ідею самостійного засвоєння моралі та ідеалів дитиною. Так, учений Кольберг озвучує тезу про те, що моральний розвиток дитини не є простим засвоєнням зовнішніх культурних правил шляхом покарань, словесного навчання або ідентифікації. Отже, моральний розвиток є результатом процесу перетворення і внутрішньої організації сприйнятих ззовні моральних правил.

Проаналізовано численні психологічні дослідження та виявлено, що ситуація депривації призводить до незворотних наслідків у процесі розвитку особистості. Так, наприклад, у випадку якщо підліток знаходиться в умовах депривації з раннього дитинства, то у нього формується специфічне ставлення до світу, діяльності, оточуючих та себе.

Здійснючи емпіричний аналіз проблеми психологічних особливостей формування моральних ідеалів за умов депривації підлітка, нами було використано такі методи дослідження: аналіз літератури з даної бесіди, опитування, тестування, спостереження, метод статистичної обробки даних. Аналізуючи вплив депривації на формування моральних ідеалів, підлітків варто відзначити, що підлітковий вік – це період, коли поступово формується своя Я-концепція, від якої залежить подальша поведінка людини. Отже, в умовах батьківської депривації, в яку потрапляють діти з сиротинців, формування морального ідеалу відбувається не адекватно.

За результатами емпіричного дослідження встановлено, що моральні ідеали перебувають у двосторонньому зв'язку з явищем депривації. Виявлено, що депривація перебуває у зв'язку з рівнем розвитку моральної свідомості. З'ясовано, що для нашої вибірки характерним є конвенційний тип

розвитку моральної свідомості. Такий результат вказує на те, що підлітки при вибудовуванні моральних ідеалів користуються думкою оточення, тобто він просто переймає цінності та ідеали, що притаманні авторитетній на його думку референтній групі. Встановлено, що на формування моральних ідеалів в умовах депривації має вплив самооцінка.

Моральні ідеали мають безпосередній вплив на формування депривації у підлітка, адже моральні ідеали, які є відповідними середовищу перебування дитини, можуть призупинити процес депривації підлітка і навпаки, моральні ідеали не відповідні середовищу перебування дитини – прискорюють процес депривації. Адже, для того щоб дитина комфортно себе почувала емоційно, необхідні соціальні умови, які визначають її побут, фізичне здоров'я, характер спілкування з оточуючими людьми, її особисті успіхи.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у створенні та експериментальній перевірці психолого-педагогічної програми формування моральних ідеалів в умовах депривації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдудевская Е.П. Особенности ценностно-нормативной социализации в юношеском возрасте в ситуации социальной нестабильности. *Ценностно-нормативные ориентации старшеклассника. Труды по социологии образования*. Том I. Выпуск II. М., 1993. 234 с.
2. Алексеенкова Е. Личность в условиях психической депривации: учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер. 2000. 320с.
3. Бережнова Л.Н. Предупреждение депривации в образовательном процессе: Монография. Санкт-Петербург : Изд-во «Питер», 2007. 280 с.
4. Беседина М.В. Образовательная среда как фактор эмоциональной депривации, влияющей на соматическое здоровье подростков. Автореф. канд. дис. 19.00.07. Москва, 2004. 350 с.
5. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. Москва : Пресс, 1995. 238с.
6. Гордеева О.В. Измененные состояния сознания при сенсорной депривации (сообщение 2). Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. 2004. № 2. С. 66–82.
7. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості: монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 125 с.
8. Бовина Р.Я. Депривация сна как метод лечения больных с депрессивными состояниями. Ленинград, 1980. 267 с.
9. Дружинин В.Н. Варианты жизни: очерки экзистенциальной психологии. Москва : ПЕР СЭ, 2005. 215 с.
10. Кондратьев М.Ю. Особенности межличностных отношений в профессионально специализированных интернатах. *Вопросы психологии*. Москва 1995, №4. С. 33
11. Кондратьев М.Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 267 с.

12. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте. Прага : Мед.изд-во Авиценум, 2009. 267с.
13. Лебедев В.И. Психология и психопатология одиночества и групповой изоляции. Москва : Юнити, 2002. 250с.
14. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 1986. 278 с.
15. Мухина С. Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия. Москва : Просвещение, 1991. 167 с.
16. Лялюк Г.М. Психологічний захист в соціальній адаптації індивіда. *Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства. Збірник матеріалів II міжнародної науково-практичної конференції. Дрогобич : «Коло». 2005 р. С. 178–180.*
17. Лялюк Г.М. Психологічні аспекти роботи з дітьми, які зазнали деприваційних впливів: посібник. Психолого-педагогічні та правові аспекти роботи з дітьми-сиротами. Дрогобич : «Коло». 2004 р. С. 9–13.
18. Манапова Е.И. Саморегуляция поведения, ее развитие и формирование у социально дезадаптированных подростков Текст.: дисс. канд. психол. наук 19.00.07. Иркутск, 2001. 458 с.
19. Маркова Э.В. Социально-психологические особенности детской популяции социального изолята. *Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В. М. Бехтерева*. Москва, 2006. № 1. Т. 3. 234 с.
20. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 128 с.
21. Осьмак Л.П. Психологические особенности самоутверждения подростков /в условиях семейного воспитания и воспитания в школах-интернатах для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей/: Дисс. ... канд. психол. наук. 19.00.07. Киев, 1990. 164 с.
22. Реан А.А. Социализация личности. Хрестоматия: Психология личности в трудах отечественных психологов. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 32.

23. Собкин В. С. Российский подросток 90-х: Движение в зону риска. Аналитический доклад Текст. Москва : ЮНЕСКО, 1998. 218 с.
24. Прескотт Д.У. Влияние некоторых видов сенсорной депривации на ЦНС Текст. Москва : Прага, 1999. С.112.
25. Пристанская О.В. Делинквентность: правовое и криминологическое понятие Текст. *Теория государства и права. Журнал российского права.* Москва, 1999. № 5-6. С. 73–81.
26. Прихожан А.М. Психология сиротства Текст. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 367 с.
27. Крыгина Н.Н. Психическая депривация: Хрестоматия / Сост. Н. Н. Крыгина. Магнитогорск : Изд-во МаГУ, 2003. 234 с.
28. Спесивцева О.И. Отрицательные эмоции индивида как рефлексия относительной депривации. *Вестник ЧелГУ.* Сер. 8. Экономика, Социология, Социальная работа. Москва, 2004. 346 с.
29. Фурманов И.А. Психология депривированного ребенка: пособие для психологов и педагогов Текст. Москва : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2004. 319 с.
30. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2-х т. Текст. Москва : Педагогика, 1986. Т.1. 407 с.
31. Хоменко И.А. Предупреждение образовательной депривации в условиях полиэтнического состава учащихся. *Материалы межрегиональной научно-практической конференции 2–3 ноября 2005.* Санкт-Петербург : Союз, 2005. 467 с.
32. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ Текст. Москва : Прогресс, 2000. 480 с.
33. Цукерман Г.А. Школьные трудности благополучных детей Текст. Москва : Интерпракс, 1995. 287 с.
34. Чеснокова И.И. О тенденции исследований состояний личности в советской психологии Текст. Психология личности и образ жизни / Отв. ред. Е. В. Шорохова. Москва : Наука, 1987. 456 с.

35. Черенкова Г.В. Психологические особенности развития различных форм общения подростков. Москва, 1989. 219 с.
36. Шендрик И.Г. Психологические особенности самоопределения на этапе перехода от детства к взрослости. Москва, 1989. 124 с.
37. Юницкий В.А. Психологические особенности детей, потерявших родителей. Москва, 1992. 172 с.
38. Юферева Т.И. Особенности формирования психологического пола у подростков интерната. Москва : Изд. АПН СССР, 1982. С. 122–137.
39. Шули Д.П. Общие и индивидуальные последствия сенсорной депривации Текст. Москва, 1995. 119 с.
40. Ядов В.А. Регуляция и саморегуляция социального поведения личности: постановка проблемы Текст. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Ленинград : Наука, 1989. С. 6–32.
37. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология Текст. Москва : Юридическая литература, 1991. 367 с.
38. Arnold M. L. The place of morality in the adolescent self. Unpublished doctoral dissertation. Harvard University, Cambridge, MA. 1993. 123 p.
39. Baron R. M. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research. Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173–1182.
40. Barriga A. (2001). Moral cognition. Explaining the gender difference in antisocial behavior. *Merrill-Palmer Quarterly*, 47, 532–562p.
41. Baumrind D. (1989). Rearing competent children. In W. Damon (Ed.). *Child development today and tomorrow*. San Francisco: Jossey-Bass. 349–378pp.
42. Boyes M. (1993). Styles of parent–child interaction and moral reasoning in adolescence. *Merrill-Palmer Quarterly*, 39, 551–570p.
43. Eisenberg N. (1995). Prosocial development in late adolescence. A longitudinal study. *Child Development*, 66, 1179–1197p.
44. Erikson E. (1963). *Childhood and society* (2nd edn). New York: Norton

45. Kohlberg L. & Candee, D. (1984). The relationship of moral judgment to moral action. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.) *moral behavior and moral development: Basic issues in theory and research* New York: Wiley 52–72pp.

46. Lamborn S. (1991). Patterns of competence and adjustment among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent, and neglectful families. *Child Development*, 62, 1049–1065pp.

47. Lewis K. J. S. (2012). Do parents know best? Parent-reported vs. child-reported depression symptoms as predictors of future child mood disorder in a high-risk sample. *Journal of Affective Disorders*, 141, 233–236pp. Little, T. D.

48. Cunningham W.A. (2002). To parcel or not to parcel. Exploring the question, weighing the merits. *Structural Equation Modeling*, 9, 151–173pp.

49. Lizotte A.J. (1992). A shortened child behavior checklist for delinquency studies. *Journal of Quantitative Criminology*, 8, 233–245pp.

50. Riker W. *The Theory of Calculus of Voting. American Political Science Review*. 1999.

51. Stein K.F. (1998). Self-schemas and possible selves as predictors and outcomes of risky behaviors in adolescents. *Nursing Research*, 47, 96–106pp.

52. Walker K. (2006). Innovation Type and Diffusion: An Empirical Analysis of Local Government. 84(2) : 311–335. May 2006 *with* 173 Reads.

DOI: [10.1111/j.1467-9299.2006.00004.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.2006.00004.x)